

**Ομιλία του Καθηγητή Λουκά Τσούκαλη στην επιστημονική ημερίδα με θέμα
Θερμοπύλες και Σαλαμίνα: Αποτιμώντας τη σημασία τους στον σύγχρονο κόσμο**

Πολιτιστικό Κέντρο, Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος, 20 Ιανουαρίου 2020

Μου ζητήθηκε να συντονίσω την αποψινή συζήτηση και να προσπαθήσω να βγάλω μερικά συμπεράσματα στο τέλος μετά τις πολύ ενδιαφέρουσες αλλά και πολύ διαφορετικές ομιλίες που ακούσαμε.

Συζητάμε απόψε για δύο πολύ σημαντικά γεγονότα που συνέβησαν πριν 2500 χρόνια σε αυτήν την μικρή γωνιά της Ευρώπης, σε αυτό το κρίσιμο σταυροδρόμι ηπείρων και πολιτισμών. Είναι γεγονότα που επηρέασαν σε σημαντικό βαθμό την ευρωπαϊκή, το μύ να πω, και την παγκόσμια ιστορία.

Γιατί μπορείτε να φανταστείτε ποιο δρόμο θα είχε πάρει η Ιστορία αν οι Πέρσες νικούσαν στη Σαλαμίνα, αν είχε καταλυθεί τότε η Αθηναϊκή δημοκρατία, αν δεν είχε υπάρξει ποτέ ο χρυσός αιώνας του Περικλή που ακολούθησε τη μεγάλη ναυμαχία; Γιατί όλα αυτά αποτέλεσαν τη μεγάλη πηγή που τροφοδότησε στη συνέχεια τον ευρωπαϊκό πολιτισμό και τις ευρωπαϊκές αξίες. Αλλά βεβαίως, θα μου πείτε, με τα αν δεν ξαναγράφεται η Ιστορία.

Εμείς που έχουμε το μεγάλο προνόμιο να κατοικούμε σε αυτήν τη γωνιά της Ευρώπης, αισθανόμαστε ως άμεσοι κληρονόμοι αν και συχνά αμήχανοι για το πώς να διαχειριστούμε μια τέτοια κληρονομιά. Γιατί η κληρονομιά είναι πολύ βαριά και εμείς μερικές φορές σκοντάφτουμε από το βάρος.

Ο Roderick Beaton μας θυμίζει ότι η λέξη Έλληνες δεν ήταν τόσο συνηθισμένη πριν γράψει ο Αισχύλος την σπουδαία τραγωδία του για τους Πέρσες, η οποία θυμίζω ήταν μέρος μιας τετραλογίας που νίκησε στο δραματικό αγώνα της αρχαίας Αθήνας το 472 π.Χ. και είχε χορηγό, ποιόν άλλον, τον Περικλή.

Τι ένωνε άραγε τους Έλληνες τότε, τους Έλληνες που ζούσαν σε πόλεις-κράτη και πολεμούσαν συχνά μεταξύ τους; Τι κοινά είχαν οι Έλληνες τον πέμπτο αιώνα προ Χριστού;

Την απάντηση τη δίνει ο Ηρόδοτος τρεις δεκαετίες μετά τις Θερμοπύλες και τη Σαλαμίνα στο περίφημο χωρίο της Ιστορίας του, που μας θύμισε ο Άγγελος Χανιώτης.

Αναφέρεται ο Ηρόδοτος στο *όμαιμον*, δηλαδή το ίδιο αίμα, *τομοόγλωσσον*, την ίδια γλώσσα, στους κοινούς θεούς που λάτρευαν, δηλαδή το *ομόθρησκον*, καθώς και τα κοινά ήθη και έθιμα, το *ομότροπον*. Αυτά ένωσαν του Έλληνες απέναντι στον κοινό εχθρό που ήταν τότε οι Πέρσες, έστω και αν η συμμαχία αυτή δεν ήταν διόλου σταθερή και δεν περιλάμβανε το όλον Ελληνικόν. Αυτά τα κοινά έφεραν τους Έλληνες και στην Ολυμπία κάθε τέσσερα χρόνια για να αγωνιστούν μαζί στους Ολυμπιακούς αγώνες.

Σίγουρα δεν υπήρχε την εποχή εκείνη η έννοια της εθνικής ταυτότητας, όπως την αντιλαμβανόμαστε και τη βιώνουμε μετά τη δημιουργία των εθνικών κρατών. Μια έννοια αρκετά σύγχρονη, όπως γνωρίζουμε. Άλλωστε και το εθνικό κράτος ούτε τέσσερις αιώνες δεν μετράει και στις περισσότερες περιπτώσεις πολύ λιγότερο.

Εμείς οι σύγχρονοι κάτοικοι αυτής της μικρής γωνιάς, τι κοινό άραγε έχουμε με τους αρχαίους Έλληνες; Επιτρέψτε μου να θέσω αυτήν την, πιθανόν προκλητική τουλάχιστον για μερικούς, ερώτηση.

Η απάντηση είναι σίγουρα όχι το όμαιμον. Γιατί πέρασαν τόσοι πολλοί κατακτητές από εδώ. Αλλά έχει άραγε αυτό καμιά σημασία; Δεν μετράμε πλέον την εθνική ταυτότητα με το DNA— και ευτυχώς θα πρόσθετα. Προφανώς, ούτε το ομόθρησκον. Ο ένας Θεός αντικατέστησε τους πολλούς στη μακρά πορεία.

Ισχύει όμως, τουλάχιστον εν μέρει, το ομότροπον. Γιατί πολλές παλιές αξίες και παραδόσεις άντεξαν με τρόπο εντυπωσιακό στο διάβα των χρόνων, έστω με πολλές αναπόφευκτες μεταλλάξεις.

Το Πάσχα των Ελλήνων, για παράδειγμα, κουβαλάει έντονες τις επιρροές από τις γιορτές που γίνονταν στην αρχαία Ελλάδα για την άνοιξη και την αναγέννηση της φύσης. Ο Λεωνίδας και η μεγάλη θυσία στις Θερμοπύλες για ένα υπέρτατο αγαθό αποτελούν κομμάτι της πολιτισμικής μας κληρονομιάς.

Ο παιάνας που τραγουδούσαν οι Έλληνες στη ναυμαχία της Σαλαμίνας, όπως μας τον παρέδωσε ο Αισχύλος στην τραγωδία του οι Πέρσες, προκαλεί ακόμη και σήμερα ρίγος στο σύγχρονο Έλληνα, ακόμη περισσότερο στους μεγαλύτερους σε ηλικία που μάθαιναν ακόμη αρχαία ελληνικά στο σχολείο.

Μαζί με τα τόσα μεγάλα και σπουδαία που κληρονομήσαμε από την εποχή εκείνη, έφτασαν μέχρι σε μας και τα κακά που συνδέονται με την επέτειο που μνημονεύουμε σήμερα, όπως η προδοσία και ο διχασμός. Μας άφησε λοιπόν κι ο Εφιάλτης το δικό του όνομά στο καθημερινό μας λεξιλόγιο. Και ελπίζουμε να τον βλέπουμε σπάνια στα όνειρά μας, αλλά όχι στην πραγματικότητα.

Θα μου πείτε ίσως ότι η κληρονομιά από τις Θερμοπύλες και τη Σαλαμίνα, η μεγάλη κληρονομιά της αρχαίας Ελλάδας γενικότερα, δεν είναι αποκλειστικά δική μας. Αποτελεί σίγουρα αναπόσπαστο κομμάτι της ευρωπαϊκής πολιτισμικής κληρονομιάς. Εμφανίζεται παντού με έντονη παρουσία στις τέχνες και τα γράμματα. Μπόλιασε την ευρωπαϊκή Αναγέννηση και το Διαφωτισμό που έφτασε και σε μας από την Ευρώπη ως αντίδωρο, έστω με καθυστέρηση.

Ακόμη και ο Καβάφης που έγραψε «*Τιμή σ' εκείνους όπου στην ζωήν των ώρισαν και φυλάγουν Θερμοπύλες*» σίγουρα δεν απευθυνόταν μόνο σε Έλληνες. Ο Καβάφης έγραψε για αξίες που ξεπερνάνε τα σύνορα. Αλλά ο Καβάφης έγραψε στη γλώσσα τη δική μας, την ελληνική. Και αυτή η κληρονομιά είναι αποκλειστικά δική μας. Το ομόγλωσσον λοιπόν συνεχίζεται. Η γλώσσα είναι το λαμπερό νήμα που μας ενώνει με όσους έζησαν στα μέρη αυτά πριν χιλιάδες χρόνια.

«Τη γλώσσα μου έδωσαν την ελληνική/ το σπίτι φτωχικό στις αμμουδιές του Ομήρου/ Μονάχη έγνοια η γλώσσα μου» γράφει ο Οδυσσέας Ελύτης στο Άξιον Εστί.

Οι μάχες των Θερμοπυλών και της Σαλαμίνας συμβολίζουν κυρίως τη μάχη για την ελευθερία, τη μάχη των ολίγων εναντίον των πολλών, τη μάχη για την προστασία της πατρίδας από ξένους κατακτητές. Αξίες διαχρονικές λοιπόν και για αυτόν το λόγο γράφηκαν οι μάχες αυτές με ανεξίτηλα γράμματα στην Ιστορία και μνημονεύονται ακόμη και σήμερα μετά από 2500 χρόνια.

Συνδέονται επίσης, μας θυμίζουν ο Paul Cartledge και ο Roderick Beaton με δύο μεγάλες παρακαταθήκες που άφησε η αρχαία Ελλάδα στον παγκόσμιο πολιτισμό, δηλαδή τη δημοκρατία στη βάση της ισονομίας και ισηγορίας ελεύθερων πολιτών και όχι υπηκόων ή δούλων, και την Ιστορία ως καταγραφή και μνημόνευση συμβάντων που παραδίδονται στις επόμενες γενιές.

Ο Αισχύλος στους Πέρσες δεν χλευάζει τους ηττημένους, αν και ο ίδιος είχε πολεμήσει στο Μαραθώνα και στη Σαλαμίνα εναντίον των Περσών. Αποδίδει ο Αισχύλος τον ηρωισμό των Αθηναίων στη ναυμαχία της Σαλαμίνας στο γεγονός ότι πολεμούσαν ως ελεύθεροι πολίτες για όλα όσα είχαν αξία για αυτούς σε αντίθεση με τη δουλική υπακοή των Περσών στην εξουσία του μονάρχη.

Μάλλον δίκιο φαντάζομαι είχε ο Αισχύλος με αυτήν τη αντιδιαστολή που κάνει, αν και όλα όσα γνωρίζουμε για αυτά τα γεγονότα είναι όπως τα είδαν οι Έλληνες τότε, γιατί δεν διαθέτουμε γραπτές μαρτυρίες από την περσική πλευρά. Υπάρχει προφανώς υποκειμενικό στοιχείο σε κάθε εξιστόρηση γεγονότων, είτε πρόκειται για την τραγωδία του Αισχύλου είτε ακόμη και για τον πρώτο ιστορικό της ανθρωπότητας, δηλαδή τον Ηρόδοτο.

Η δημιουργία του στόλου των Αθηναίων, χάρη στο διορατικό μυαλό του Θεμιστοκλή, και στη συνέχεια η μάχη της Σαλαμίνας, δεν έσωσαν απλώς την Αθηναϊκή δημοκρατία. Διεύρυναν επίσης την κοινωνική της βάση γιατί η πόλη χρειαζόταν κωπηλάτες για τα πλοία και έτσι η κοινωνική τάξη των λεγόμενων Θητών απέκτησε πλήρη δικαιώματα Αθηναίου πολίτη. Με άλλα λόγια, η δημοκρατία δυνάμωσε όταν βρέθηκε αντιμέτωπη με μια εχθρική απειλή.

Ο Θεμιστοκλής στη Σαλαμίνα έσωσε τους Έλληνες από τον ξένο δυνάστη, έσωσε και την Αθηναϊκή δημοκρατία χρησιμοποιώντας όχι μόνον πειθώ αλλά και τεχνάσματα με τους πολιτικούς του αντιπάλους στην Αθήνα, τους υπόλοιπους Έλληνες συμμάχους και τον κοινό εχθρό τους Πέρσες. Ο Αθανάσιος Πλατιάς μας λέει ότι η επιτυχία στον πόλεμο βασίζεται στην παραπλάνηση. Μήπως όμως καμιά φορά και στην ειρήνη; Αν και νοιώθω αρκετά άβολα με ένα τέτοιο συμπέρασμα, δεν μπορώ όμως να το αποσιωπήσω.

Προφανώς τα άτομα κάνουν πολύ συχνά τη μεγάλη διαφορά, ακόμη και στη δημοκρατία. Δεν είναι διόλου αντιδημοκρατική αυτή η διαπίστωση. Άλλωστε, ούτε ο λαός ενεργεί πάντοτε σοφά, ούτε η δημοκρατία αποτελεί από μόνη της εγγύηση ευνομίας ή και ειρήνης. Μας το διδάσκει και αυτό η Ιστορία.

Στις σύγχρονες δημοκρατίες, χρησιμοποιούμε τα λεγόμενα θεσμικά αντίβαρα για να αποφύγουμε την υπερβολική συγκέντρωση εξουσίας ή και την κατάχρησή της από την πλειοψηφία. Αυτά είναι τα απαραίτητα στοιχεία που συνιστούν μια σύγχρονη φιλελεύθερη δημοκρατία η οποία καθημερινά δοκιμάζεται στην πράξη.

Στην αρχαία Αθήνα είχαν τον οστρακισμό ως μέσο προστασίας της δημοκρατίας από άτομα που θα μπορούσαν να την υπονομεύσουν. Δεν χρησιμοποιούσαν όμως πάντοτε σοφά αυτό το μέσο οι Αθηναίοι πολίτες.

Ο ίδιος ο Θεμιστοκλής άλλωστε υπήρξε και αυτός θύμα μερικά χρόνια μετά τη νίκη στη Σαλαμίνα. Οι Αθηναίοι τον εξόρισαν και ο ίδιος μάλιστα κατέφυγε στην αυλή του Πέρση μονάρχη. Σαν αρχαία ελληνική τραγωδία δεν ακούγεται αυτή η εξέλιξη;

Δεν κράτησε προφανώς για πολύ η ευγνωμοσύνη των Αθηναίων σε αυτόν που τους είχε σώσει. Ούτε απέφυγε βεβαίως η Αθηναϊκή δημοκρατία την Ύβρι, με κεφαλαίο Υ, αν κρίνουμε από τον αμείλικτο τρόπο που επέβαλε λίγες δεκαετίες αργότερα στη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου το δίκαιο του ισχυρότερου εις βάρος των κατοίκων της Μήλου.

Με άλλα λόγια, η δημοκρατία που γεννήθηκε εδώ στην Αθήνα, εδραιώθηκε μετά τη νίκη στη Σαλαμίνα και μεταλαμπαδεύτηκε πολλούς αιώνες αργότερα στην Ευρώπη και πέρα από αυτήν, είναι ένα εξαιρετικά ευαίσθητο πολιτικό κατασκεύασμα που χρειάζεται μεγάλη προσοχή και συνεχή φροντίδα. Ή, όπως είπε και ο Winston Churchill, η δημοκρατία είναι το χειρότερο πολίτευμα εκτός από όλα τα άλλα που έχουν δοκιμαστεί μέχρι σήμερα. Συνεπώς, πρέπει να την προσέχουμε σαν τα μάτια μας.

Αν ήταν να κρατήσουμε ένα και μόνο θετικό στοιχείο από τη μεγάλη πρόσφατη κρίση που πέρασε η χώρα μας, αυτό θα ήταν ότι άντεξε η δημοκρατία μας. Είναι μεγάλη επιτυχία και πρέπει να είμαστε περήφανοι για αυτό.

Υπάρχουν όμως και δύο στοιχεία στις Ιστορίες του Ηρόδοτου που δεν θα κρατούσα σήμερα. Εννοώ το δίπολο Έλλην-Βάρβαρος και την αντιπαράθεση Ευρώπης-Ασίας.

Το πρώτο προφανώς δεν έχει απολύτως κανένα νόημα στον κόσμο που ζούμε σήμερα. Παραπέμπει μόνον σε ακραίες μορφές εθνικισμού που αποτελεί την αρνητική όψη του πατριωτισμού και οδηγεί σε εξαιρετικά επικίνδυνες ατραπούς.

Ούτε όμως και η αντιπαράθεση Ευρώπης-Ασίας, η οποία παραπέμπει με τη σειρά της σε μια μάχη πολιτισμών, θα ήταν σκόπιμη τη σημερινή εποχή. Γιατί σε αυτήν την εποχή που ο κόσμος μικραίνει κάθε μέρα και περισσότερο και τα μεγάλα προβλήματα που αντιμετωπίζουμε αποκτούν μια πλανητική διάσταση, δεν βοηθάει να λειτουργούμε συνεχώς με δίπολα και αντιπαραθέσεις.

Θερμοπύλες και Σαλαμίνα. Μια μεγάλη ήττα και μια μεγάλη νίκη. Είναι ενδιαφέρον πιστεύω ότι έχει δοθεί μεγαλύτερη σημασία στην ήττα και τη θυσία από όσο σε μια νίκη που κυριολεκτικά άλλαξε τον ρου της Ιστορίας. Το όνομα του Λεωνίδα είναι πολύ πιο γνωστό από του Θεμιστοκλή, τόσο στην Ελλάδα όσο και παγκοσμίως.

Δεν θα τολμούσα ποτέ να υποτιμήσω τη σημασία που έχει η θυσία ενός ήρωα στην Ιστορία αλλά και τους μύθους που συνθέτουν μαζί την εθνική ταυτότητα σε οποιαδήποτε χώρα και συγκεκριμένα εδώ στη δική μας. Αλλά καμιά φορά διερωτώμαι αν στο συλλογικό μας θυμικό οι ήρωες που θυσιάζονται και χάνουν θεωρούνται πολύ σημαντικότεροι από αυτούς που κερδίζουν σπουδαίες μάχες.

Θα ήταν επικίνδυνο αν αυτή η αντιμετώπιση ίσχυε όχι μόνον στα μεγάλα αλλά και στα πιο μικρά. Τα δημόσια πράγματα της χώρας δεν είναι μια καθημερινή μάχη στις Θερμοπύλες ή στο Αρκάδι. Στις πιο πολλές περιπτώσεις, τα διλήμματα που αντιμετωπίζει μια χώρα απαιτούν περισσότερη καθαρή σκέψη, γνώση και οργάνωση, και λιγότερο ηρωισμό. Με μια τέτοια πυξίδα στα χέρια μας δεν κινδυνεύουμε εύκολα να χάσουμε τον δρόμο.

Η νεότερη Ελλάδα είναι μια σχετικά μικρή χώρα σε ένα σημαντικό σταυροδρόμι και σε μια δύσκολη γειτονιά. Είμαστε πολύ περήφανοι για την παλαιότερη ιστορία αυτού του τόπου, αλλά έχουμε λόγους να είμαστε περήφανοι και για τη νεότερη ιστορία μας.

Αν σκεφτούμε από πού ξεκίνησε η νεότερη Ελλάδα πριν σχεδόν 200 χρόνια και πού έφτασε σήμερα, ο απολογισμός είναι, πιστεύω, κάτι παραπάνω από θετικός παρά τα πολλά σκαμπανεβάσματα που είχαμε στην πορεία. Και όσοι έχουν αμφιβολίες για αυτό, ας συγκρίνουν με το τι συμβαίνει γύρω μας.

Στη νεότερη ιστορία της, η χώρα μας είχε πάντα μια εξαιρετικά εξωστρεφή και πετυχημένη μειοψηφία Ελληνίδων και Ελλήνων που συχνά λειτουργούσαν και λειτουργούνακόμη και σήμερα εκτός συνόρων και ταυτόχρονα ένα εσωστρεφές και μάλλον αδύναμο κράτος. Μια χώρα με πολλές αντιφάσεις και μεγάλες ανισότητες.

Ο Γιώργος Πρεβελάκης μας θυμίζει ότι οι αρχαίοι Αθηναίοι αντιμετώπισαν με επιτυχία την Περσική εισβολή ακολουθώντας την προτροπή του Θεμιστοκλή να βγουν από τα κλειστά τείχη της πόλης έξω στη θάλασσα. Εξωστρέφεια, με άλλα λόγια, ζητάει.

Μια μικρή χώρα σε δύσκολη γειτονιά χρειάζεται εσωτερική ενότητα, πρόσωπα που εμπνέουν ως πρότυπα και οδηγούν με σύνεση και ευφυείς χειρισμούς, σίγουρα όχι δημαγωγούς που χαϊδεύουν αυτιά. Χρειάζεται επίσης σωστή αντίληψη του εξωτερικού της περιγυρου και ισχυρές συμμαχίες.

Χρειάζεται με άλλα λόγια να μπορεί να διαπραγματευτεί δυναμικά και με αυτοπεποίθηση τη θέση της σε έναν κόσμο που αλλάζει με ταχύτατους ρυθμούς και όχι να κλειστεί στο μικρό της καβούκι. Αυτό είναι πιστεύω το μεγάλο διακύβευμα για τη χώρα μας σήμερα.

Δεν θέλω να σας κουράσω άλλο. Κατέθεσα μερικές σκόρπιες σκέψεις που μου έφερε στο νου η επέτειος που μνημονεύουμε απόψε. Ελπίζω μερικές τουλάχιστον από αυτές να τις βρήκατε ενδιαφέρουσες. Σας ευχαριστώ για την υπομονή σας.